

JAARBOEK

VAN HET

EUROPEES

GENOOTSCHAP

VOOR

MUNT- EN

PENNINGKUNDE

20
19

INHOUDSTAFEL

<i>In memoriam</i> Juliaan Taelman	
Verantwoordelijken van het EGMP	I
Afdelingen van het EGMP	II
Verlag van de AV van het EGMP FV (25/V/2019)	VI
Recensies	209

Huguette TAYMANS	
Marcel Vandeplassche, een pionier in de veterinaire verloskunde	1
Hugo VANHOUDT	
De Gentse nobel 1582 met twee ineengeslagen handen onder een kroon	10
Eddy KERSENS	
Gutenberg en zijn drukpers op munten en medailles	40
Jeannine JACOBS-DE CONINCK	
Belgische Burgerwacht & Engelse <i>Riflemen</i>	71
Patrick PASMANS	
De prijspenningen van de Landsbond der Belgische Bakkersbazen	89
Luc VAN EECKHOUDT	
De 'Ten Langveld'-medaille 1882/1982/2017 te Hakendover	98
Rudy DILLEN	
Commagene – de muntslag van Antiochus I Theos herbekeken	104
Joris FREDERICKX	
<i>Saint George</i> op munten van Engeland en het Verenigd Koninkrijk	116
William VAN HEMELRYCK	
Functie en gebruik van sceatta's als munt van de getaxeerde handel	136
René WAERZEGGERS	
Een enigmatische Luikse denarius herontdekt	173
Fons VAN BAELEN	
De muntvondst van Vaalbeek	176
Hendrik VAN CAELENBERGHE	
Twee opmerkelijke kortes voor Filips II	197
Jan MOENS	
De gouden leeuw (<i>lion d'or</i>) 1790 van de Verenigd Belgische Staten	201

GUTENBERG EN ZIJN DRUKPERS IN DE NUMISMATIEK

Eddy KERSENS *

IN ONDERSTAANDE UITEENZETTING tracht ik een overzicht te geven van de controverse “Wie was nu de eerste drukker?”. Er is hierover tussen 1500 en 1900 veel geschreven: was dit nu Johannes Gensfleisch zum Gutenberg uit Mainz (Duitsland), in de volksmond Gutenberg genaamd, of Laurens Janszoon Coster (of Koster) uit Haarlem (Nederland)? Met dit artikel hoop ik enige duidelijkheid te brengen in de eeuwenlange discussie tussen Duitsland en Nederland, maar dan nu met de nadruk op het numismatisch perspectief.^[1]

Wat vooraf ging

Wanneer we de geschiedenis van de pictografische en logografische communicatie in beschouwing nemen, kan worden aangenomen dat de eerste vorm hiervan oeroude rotstekeningen zijn uit de prehistorie. Reeds heel lang heeft de mens afbeeldingen gemaakt van zijn belangrijkste bezigheid, nl. de jacht op prooien, als eerste levensbehoefte om zichzelf en zijn lotgenoten in leven te houden en misschien ook wel om hun ontzag voor deze dieren te tonen.

Fig. 1. Kirgistan 2013 – 1 som – 30 mm – Cu-Ni

Aanvankelijk waren deze afbeeldingen primitieve voorstellingen van dieren en jagers met hun wapentuig (fig. 1), meestal afgebeeld in grotten waar deze bewoners beschutting vonden tegen de kou en de wilde dieren. Langzaam werden dit echte kunstwerken (fig. 2).

Fig. 2 toont een bizon uit de grotten van Lascaux in de Dordogne (Frankrijk), met op de keerzijde de “Venus van Willendorf”, een vruchtbaarheidsbeeldje dat in 1908 werd gevonden in Willendorf (Oostenrijk) door de archeoloog Josef Szombathy.^[2]

---

* Dit artikel is een bewerkte versie van de lezing gehouden voor het Koninklijk Belgisch Genootschap voor Numismatiek in de Koninklijke Bibliotheek te Brussel op 19/1/2019.

^[1] Alle afbeeldingen komen uit de verzameling van de auteur, tenzij anders vermeld.

^[2] www.wikipedia.org, lemma Josef SZOMBATHY.

Fig. 2. Belarus 2011 – 20 roebel – 28×40 mm – Ag

Talen evolueerden, en doordat de rondtrekkende jagers zich op vaste plaatsen gingen vestigen waar gewassen werden geteeld, kreeg zo naast de taal ook het schrift vele versies.^[3] Vooral de Grieken en Romeinen hebben dit vervolmaakt tot de vorm die nog steeds bij ons gebruikt wordt. Het waren de Romeinse legers die het naar West-Europa brachten. Het waren ook de Romeinen die de codex introduceerden: de voorloper van het boek zoals wij dat nog steeds kennen. Aanvankelijk werden alle belangrijke teksten gebeiteld in steen, gegraveerd in brons of geschreven op rollen van papyrus, maar door de hoge kostprijs werd perkament (huidenvel van geiten) algemeen in gebruik genomen.^[4] Na de val van het Romeinse Rijk is door het Christendom het schrift tot grote bloei gekomen, vooral via het groot aantal kloosterorden die zich over heel Europa verspreidden.

De Middeleeuwen

Monniken begonnen met het schrijven van missalen, getijden- en gezangboeken (*antifonaria*). Zij bleken ware meesters te zijn in schrift en illuminaties. Monnikenwerk werd een specialisme. Iedere abdij had haar eigen *scriptorium* waar belangrijke teksten en boeken werden gekopieerd, met mooie kapitalen versierd en vaak gehoogd met goud en voorzien van kleur (fig. 3-6).

Fig. 3. Medaille z.j. – 44 mm – Ae

Fig. 4. Slovenië 2011 – 10 euro
– 34 mm – Ag

[3] Donald JACKSON, *Van beitel tot vulpen, De geschiedenis van het schrift*, Amerongen, 1981.

[4] *Ibid.*

Fig. 5. IJsland 1961 – 100 krone – 70×140 mm – monnik in scriptorium (schaal 85%)

Fig. 6. Luxemburg 1985 – 1000 frang – 76×154 mm – Abdij van Echternach (schaal 75%)

De verluchte handschriften werden meestal voorzien van illustraties en op bestelling gemaakt. Vooral afbeeldingen van lezende of schrijvende heiligen waren erg populair.

De eerste drukwerken

De eerste drukwerken leken sterk op handschriften (fig. 7-9). Eigenlijk waren het imitaties. Aan het begin van een hoofdstuk werden de kapitalen groots uitgevoerd en nog steeds met de hand ingekleurd, soms ook met goud gehoogd, en aan de randen werden verluchtingen geplaatst in meerdere kleuren. De basisteksten werden gedrukt met eenzelfde lettertype als de in gotische letters gekalligrafeerde handschriften. Aanvankelijk waren het eenbladsdrukken gedrukt door middel van één houtblok, en zo ontstonden later de blokboeken.

Fig. 7. Kroatië 1998 –
200 kuna – 40 mm – Ag

Fig. 8. Oekraïne 2017 –
5 hryven – 35 mm –
Cu-Ni-Zn

Fig. 9. Cook Eilanden –
25 dollar – 14x24 mm –
Au ingelegd met
gekleurde kristallen

Fig. 10 toont de Bijbel van Kralicië, de eerste gedrukte bijbel van Tsjechië. Links de voorzijde met de titelpagina: een breed, rijk geïllustreerd kader, met in het centrum, behalve de essentiële gegevens zoals titel, drukker, plaats en datum van uitgave, nog extra ruimte voor een illustratie. Rechts de keerzijde van de munt met de begintekst van de bijbel, waarbij de eerste kapitaal bijna een kwart van de gehele pagina inneemt. De potentiële koper van het boek kon zo naar zijn eigen wens de pagina's laten inkleuren conform het gebruik bij manuscripten en met de hand vervaardigde boeken.

Fig. 10. Tsjechië 2004 – 200 korun – 31 mm – Ag

Wie is de uitvinder van de drukunst?

De vraag rijst nu wie de eerste uitvinder was van de drukunst. We weten dat de Babyloniërs reeds het spijkerschrift hadden ontwikkeld, maar deze tekens werden handmatig één voor één in een kleitablet gedrukt.^[5] We kunnen dus niet zeggen dat een gehele pagina tekst in een keer werd gedrukt. Ook de Chinees Bi Sheng (990-1051)^[6] drukte in 1041 zijn teksten handmatig met losse letters uit porselein (fig. 11-12).

^[5] *Ibid.*

^[6] www.wikipedia.org, lemma Bi SHENG.

Fig. 11. China 1995 – 5 yuan –
36 mm – Ag

Fig. 12. Eiland Man 1995 –
1 crown – 38 mm – Cu-Ni

Uiteindelijk is het Johannes Gutenberg uit Mainz die het drukken met los (en herbruikbaar) zetsel heeft uitgevonden^[7]

Fig. 13. Oostenrijk 1998 – 500 schilling – 38 mm – Ag

Gutenberg wordt verondersteld uitvinder te zijn van de drukkunst; hij is echter de verbeteraar van de techniek: blokdruk was immers al bekend. Door losse letterstaafjes te ontwikkelen met een vaste maatvoering konden teksten echter gemakkelijk verwisseld worden. Geboren in Mainz (D) ca. 1397 was hij aanvankelijk edelsmid (fig. 13). Het is bekend dat hij van de stad Aken de opdracht kreeg voor het maken van 2.000 pelgrimstekens in een tin-loodlegering.^[8] In 1440 woonde hij in Straatsburg en kwamen bij hem de eerste drukwerken van de pers.

Als edelsmid werkte hij veel met zilver en kwam hij zo op het idee om met een matrijs letterstaafjes te gieten, die gemakkelijk in grotere hoeveelheden konden worden geproduceerd. Zilver had echter het nadeel dat het duur was en hard. Na veel experimenteren kwam hij op een lood/tin-legering met antimoon, die goedkoper en zachter was, en slijtvaster voor het handgeschepte papier. In 1455 komt zijn meesterwerk van de pers: de 42-regelige bijbel. Aeneas Silvius Piccolomini

[7] Eric MARSHALL WHITE, *Editio Princeps. A History of the Gutenberg Bible*, Turnhout, 2017.

[8] Kurt KÖSTER, *Gutenbergs Straßburger Aachenspiegel-Unternehmen von 1438/1440*, in *Gutenberg Jahrbuch* 1983, Mainz.

(1405-1464), koninklijk secretaris van de Duitse/Oostenrijkse vorst Frederik III, die drie jaar later, in 1458, zal worden verkozen tot paus Pius II^[9], beschrijft als eerste in een brief dat hij tijdens zijn verblijf in Frankfurt am Main drukproeven voor een bijbel gezien heeft die “extreem zuiver, foutloos in schrift en leesbaar zijn zonder bril”. De oplage zou volgens getuigenverklaringen 158 en volgens anderen 180 stuks hebben bedragen. In 1450 verhuist Gutenberg weer naar Mainz, waar hij in 1468 overlijdt.

Fig. 14. Medaille z.j.
- 40 mm - Ag

Fig. 15. Medaille z.j.
- 39 mm - Ag

Zowel in Mainz als in Straatsburg ziet Gutenberg overal om zich heen druiven groeien voor de wijnproductie. Naast bier was wijn een goed alternatief voor het vervuilde drinkwater. De wijnpers was hierdoor alom tegenwoordig. De drukpers heeft daarom lange tijd grote gelijkenis vertoond met wijn- en oliepersen (fig. 16-18).

Fig. 16. Medaille z.j.
- 32 mm - Ag

Fig. 17. Oliepers. Medaille z.j.
- 32 mm - Ag

Fig. 18 toont een penning van Johan Wyntgis, muntmeester van Gelderland, geslagen ter gelegenheid van de Synode van Dordrecht om aan te geven onder welke druk de remonstranten stonden na de onthoofding van Raadspensionaris Johan van Oldenbarnevelt:

^[9] Eric MARSHALL WHITE, o.c.

Fig. 17. Penning voor de synode van Dordrecht 1619 – 56,3 mm – Ag

Vz. EST A PRESSURA LARGIOR ET MELIOR. 1619 (= het is door de druk overvloediger en beter).

Kz. QUIA ME VESTIGIA TERRENT (= omdat de sporen mij afschrikken).

De wijnpers staat tussen de wijngaarden en de leeuw ligt in zijn hol met beenderresten van verscheurde dieren en alleen maar sporen die inwaarts het hol zijn gericht.^[10]

Gedurende lange tijd zijn er pogingen ondernomen om de drukpers te verbeteren, maar deze liepen op niets uit. Fig. 19 toont een penning met Leonardo da Vinci als machinebouwer. Ondanks zijn grote inspanningen bleef het model van de wijnpers in gebruik.

Fig. 19. Medaille z.j. – 44 mm – Ag

^[10] Gerard van Loon, *Beschryving der Nederlandsche Historipenningen*, Den Haag, 1726, deel 2, pag. 111.

Gutenberg krijgt overal de lof die hem toekomt (fig. 20):

Fig. 20. Leipzig 1740 – medaille voor de uitvinding van de drukkunst – met draagoog – 43 mm – Ag

Verspreiding van de drukkunst over Europa

De vraag naar boeken en ander drukwerk groeide gestaag, waardoor drukkerijen als paddenstoelen uit de grond rezen en het aantal uitgaven van dag tot dag toenam. Als gevolg hiervan ontstonden grote bibliotheken (fig. 21-22). Aanvankelijk waren dit kloosterbibliotheken die reeds hun handgeschreven boeken hadden, maar ook de opkomende universiteiten begonnen volop boeken aan te schaffen. Daarnaast werden er veel boeken gekocht door privépersonen, zoals professoren en de kapitaalkrachtige adel.

Fig. 21. IJsland 1961 – 50 krone – 70 × 135 mm – drukkers (schaal 85%)

Fig. 22. Oostenrijk 1998 – 500 schilling – 38 mm – Ag

Het ontstaan van ambachtsgilden

Als gevolg van deze grote productiviteit organiseerden drukkers zich in gildeverband om hun ambacht en de kwaliteit van het drukwerk te beschermen. Ook boekbinders werden in tweede instantie toegelaten tot hetzelfde gilde. In de praktijk moest ieder kandidaat-lid, nadat hij eerst enkele jaren als leerling en gezel bij een erkende drukker had gewerkt, een meesterproef afleggen. Indien dit met goed gevolg gebeurde, werd ook hij opgenomen in het gilde.

In fig. 23 is een 17de-eeuwse gildepenny van Middelburg afgebeeld met daarin het nummer 13 gegraveerd van de eigenaar van de penny, als bewijs van lidmaatschap, met als omschrift de namen van de bestuurders, te weten Johannes Wilmersdonx, overdeken, en Pieter van Goethem, deken.

Fig. 23. Gildepenny Middelburg – 43,8 mm – messing

Fig. 24 toont een gelijkaardige penny, met de namen van Paulus Wante en Jan de Mey, beled, en op de keerzijde Zacharias Roman, deken.

Fig. 24. Gildepenning Middelburg 1631 – 38,4 mm – Ag

CONCURRENTIE VANUIT HAARLEM

In Haarlem heeft de drukgeschiedenis echter een heel andere verloop gekregen. Volgens diverse Nederlandse geschiedkundigen was de Haarlemse koster Louwerijs Jansoen de uitvinder van de boekdrukkunst. Zijn naam wordt verbasterd tot Laurens Janszoon Coster (of Koster).^[11] Volgens de overlevering zou Koster tijdens een van zijn wandelingen in het Haarlemmerhout een stuk boomschors hebben gevonden en daaruit de eerste letters hebben gesneden om te experimenteren met drukken.

Fig. 25 toont een medaille door Martinus Holzhey, medailleur te Amsterdam^[12]:

Fig. 25. M. Holzhey – Haarlem 1740 – 46 mm – Ag

Vz. Het borstbeeld van Laurens Koster met het omschrift **LAVRENTIVS COSTERVS HARLEMENSIS PRIMVS ARTIS TYPOGRAPHICAE INV[entor] CIRCA A[nno] MCCCCXL** (= Laurens Koster geboren in Haarlem in ca. 1440 bedacht de drukkunst) met in zijn linkerhand de drukletter **A**.

^[11] Lotte HELLINGA-QUERIDO & Clemens DE WOLF, *Laurens Janszoon Coster was zijn naam*, Haarlem, 1988.

^[12] Johann Christiaan SEIZ, *Het derde Jubeljaar der uitgevondene Boekdrukkunst*, Haarlem, 1740.

Kz. In het veld De Drukkunft nu drie eeuwen oudt Door KOSTER voortgeteeld Uit beukeschors in 't Haerlemfch hout Aenschoudt haer's Vadersbeeld Op dit metael, en roept verblydt Dit mannelyk gelaet, Zy aen de onsterfelykheit gewydt Zoo lang de wereld staet. Bovenaan het geopend boek *Spiegel onzer Behoudenisse* (dit zou het eerste boek zijn dat werd gedrukte d.m.v. losse gegoten letters) met ereteken en tot lof van de drukkunst: een brandende fakkel, een bazuin der faam en een laurierkrans. Onderaan drie *ouoroboroi* (voor drie eeuwen) en het wapen van Haarlem (de geboorteplaats van de drukkunst).

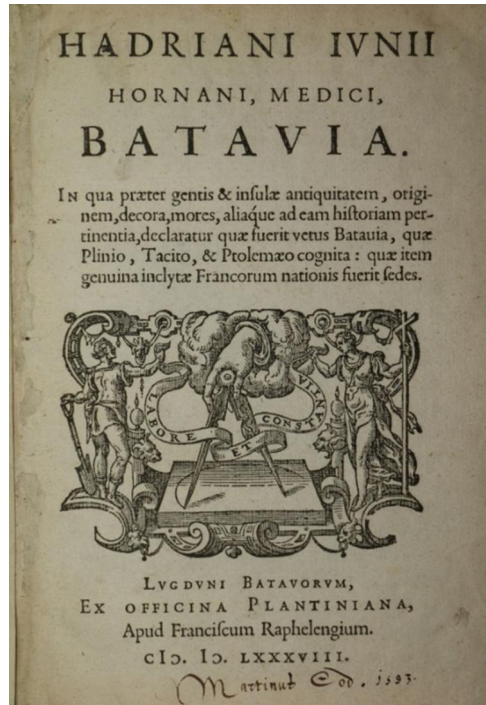

Fig. 26. Gravure met Junius en daarnaast de titelpagina van de eerste druk van Batavia

De aanzet tot deze aanname werd in 1588 gegeven na de, bij de Plantijnse drukkerij in Leiden, postume uitgave van het boek met de titel *Batavia* (fig. 26), geschreven door Hadrianus Junius (geboren te Hoorn, 1511 – overleden te Arnhem, 1575).^[13] Als lijfarts van Willen van Oranje in Delft werd hij op diens voorspraak tot officiële geschiedschrijver van Holland benoemd aan de Universiteit van Leiden. Later was hij stadsheermeester in Middelburg en de eerste Nederlandse humanist. Hij was zwager van Kenau Hasselaar, bekend uit het Spaanse

[13] Nico DE GLAS, *Holland is een eiland. De Batavia van Hadrianus Junius (1511-1575)*, Hilversum, 2011.

beleg van Haarlem. Junius ontdekte in het boek *Die Cronica vander hilliger Stat Coellen* uit 1499 een passage over de drukkunst, die zou zijn ontstaan in 1450 te Mainz, maar in de Nederlanden al een *vurbyldung* kende. Er waren in Haarlem vroege werkjes gedrukt, de zogenaamde “donaten”. Dit waren Latijnse grammaticale teksten van Aelius Donatus, gedrukt op een blad, die in de Latijnse scholen werden gebruikt. Donatus was een hoogst gereputeerd Romeins grammaticus uit de vierde eeuw en werkzaam in Rome, waar hij verschillende werken heeft geschreven.^[14]

De tekst uit de *Cronica* is later door verschillende historici overgenomen, en zo is de mythe over Koster ontstaan. De bekendste historicus was wel Petrus Scriverius. Geboren te Haarlem in 1576, ging hij na zijn aanstelling aan de Universiteit van Leiden verder in de voetsporen van Hadrianus Junius.^[15] Zijn bekende werk over de drukgeschiedenis heet *Laure-Crans* (= Lauwerkrans) voor *Laurens Coster*, *Eerste Vinder vande Boeck-Druckery*, 1628 (fig. 27).

Fig. 27. Gravure met Petrus Scriverius en daarnaast de titelpagina van *Laure-Crans*

[14] www.wikipedia.org, lemma AELIUS DONATUS.

[15] Michiel ROSCAM ABBING & Pierre TUYNMAN, *Petrus Scriverius Harlemensis (1576-1660)*, Leiden, 2018.

Het derde eeuwfeest te Haarlem

Ter gelegenheid van het 300-jarig feest van de uitvinding van de boekdrukkunst gaf de Haarlemse drukker Izaäk Enschede in 1740 opdracht aan Johann Seiz om een jubileumboek (fig. 29) te schrijven.^[16] Tevens werden er een aantal gedenkpenningen uitgegeven die in dit boek zijn beschreven. Enschede had in 1703 te Haarlem een drukkerij opgestart die later zou uitgroeien tot een beroemde gelden waardepapierdrukkerij met wereldfaam. Fig. 28 geeft de beeltenis van Izaäk Enschede weer op een gedenkpenning die in 1903 is uitgegeven ter gelegenheid van het 200-jarig bestaan van Firma Joh. Enschede & Zonen.

Fig. 28. Izaak Enschede – 1903 – 60 mm – Ag

Fig. 29. Het jubileumboek uit 1740 van Johann Christiaan Seiz

[16] Johann Christiaan SEIZ, o.c.

Fig. 30 toont een gedenkpenning met Koster door Gerrit Marshoorn, zilversmid te Haarlem^[17]:

Fig. 30. G. Marshoorn – Haarlem 1740 – 36,3 mm – Ag

Vz. Beeltenis van Koster en de tekst LAUR[entius] COSTERUS JANIF[ilius] SEN[ator] HARL[emensis] TYP[ographiae] INV[entor].

Kz. Drukkers met het wapen van Haarlem, duifje (= familiewapen van Koster), geopend boek met de tekst SPECUL[um] HUMA[nae] SALVATIONIS (= *Spiegel onzer Behoudnisse*, Koster's eerste boek). Langs de rand INV[enta] 1428 PERVULG[ata] 1440 III JUB[ilatur] 1740; in de afsnede TYPOGRAPHIA HARLEMI (= de boekdrukkunst te Haarlem uitgevonden in 1428, algemeen gemaakt in 1440, Jubeljaar 1740).

Fig. 31 toont een medaille door M. Holtzhey^[18]:

Fig. 31. M. Holtzhey – Haarlem 1740 – 63 mm – Ag

[17] *Ibid.*

[18] *Ibid.*

- Vz.** Stad Haarlem als een deftige vrouw met muurkroon in zetel; in de linkerhand een bundel met bijl (= teken van burgemeesterlijke waardigheid) en drie *ouroboroi* (= drie eeuwen); met de rechterhand offert zij op een oud altaar (met het bekende schip van Damiate; zie verder) een dankoffer om de hemel te danken voor de aanhoudende gunsten. Achter haar een palmboom met het wapen van Haarlem in het midden en de wapens van de vier zittende burgemeesters: Pieter van der Camer, Jan van Dijk, Anthonye van Styrum en Cornelis Ascanius van Sypestyn. Op de voorgrond de hoofdactiviteiten van de stad: lijnwaadblekerij (links), koophandel (= schepen), twijn- en weverij (midden onder de voeten), bloemen (= twee *putti* met spade) en de jacht (= geweer). Een *putto* leest het boek *Den Spiegel onzer Behoudenis*, het eerste in Haarlem gedrukte boek; op de achtergrond de stad Haarlem met de kerk en de rivier de Spaarne. Omschrift **MEMORIAE SACRUM HARLEMUM MDCCXL** (ter herdenking Haarlem 1740).
- Kz.** Het Haarlemmerhout waar Koster op de voorgrond zit (hij sneed zijn lettervormen van beukenschors uit dat bos, die hij op papier afdrukte), gekleed als een geleerde met zijn naam onderaan het gewaad; in zijn rechterhand een drukletter. Hij spreekt met de Wijsheid (in de gedaante van Minerva op de wolken); licht straalt neer op Koster (de boekdrukkunst is door hoger licht verkregen). Links een drukpers met *putti* aan het werk. In de afsnede **TYPOGRAPHIA HIC PRIMUM INVENTA CIRCA ANN. MCCCCXL** (de drukkunst hier voor het eerst uitgevonden omstreeks 1440).

Fig. 32 toont een medaille door Nicolaas van Swinderen, medailleur te 's-Gravenhage^[19]:

Fig. 32. Van Swinderen – Haarlem 1740 – 55,6 mm – Ag

[19] *Ibid.*

- Vz.** Borstbeeld van Koster met links *Spiegel onzer Behoudenisse* en een eeuwigdurende lamp op een stapel boeken, een *ouroboros* (= eeuwigheid), een drukpers en een bloempot met *sempervivum*-kruid. Een laurierkrans en op een pedestaal de tekst **ALTER CADMUS** (= de tweede Cadmus).^[20] Omschrift **LAUR[entius] I[anifilius] COSTERUS CONS[iliorum] HARLEM[ensis] TYPOGR[aphiae] INVENT[or] AD AN MCCCCXL**
- Kz.** Het wapen van Haarlem, bijl en bundel, palm- en lauriertakken. Op de achtergrond Haarlem en het Haarlemmerhout. Boven vliegt Fama met in de rechterhand een boek en in de linkerhand een bazuin. Omschrift **HINC TOTUM SPARGUNTUR IN ORBEM LITERÆ** (= vanuit Haarlem worden de letteren – of de drukkunst – over de gehele wereld verspreid) en **PER TRIA SECLA MDCCXL** (ter herdenking van het derde eeuwfeest 1740).

Fig. 33 toont een gedenkpenning door G. Marshoorn^[21], een zgn. plaquettepenning, bestaande uit twee uit plaatsilver gedreven delen die tegen elkaar zijn gesoldeerd; hierdoor wordt een extra verhoogd reliëf verkregen:

Fig. 33. G. Marshoorn – Haarlem 1740 – 55 mm – Ag

- Vz.** Het borstbeeld van Koster met het omschrift **LAUR. JANSZ. KOSTER HARL.**
- Kz.** De drukpers, het wapenschild van Koster (duifje), het wapenschild van Haarlem en het boek *Spiegel onzer Behoudenisse*, en drie *ouroboro*i duidend op drie eeuwen. Omschrift **TYP. INV. 1428** en in de afsnede **1740**.

^[20] Cadmus is de Latijnse naam voor Kadmos (Κάδμος), een figuur uit de Griekse mythologie die wordt genoemd als uitvinder van het Griekse alfabet (www.wikipedia.org, lemma Cadmus).

^[21] Johann Christiaan SEIZ, o.c.

Fig. 34 toont een medaille door N. van Swinderen ^[22]:

Fig. 34. Van Swinderen – Haarlem – 41,5 mm – Ag

Vz. De beeltenis van Koster met het omschrift **L.J. COSTERUS CONS. HARL. TYP. INV. AD AN. 1440**

Kz. Een vrouw *à l'antique*, rustend op het wapenschild van Haarlem, met in haar linkerhand een lint met de letters **A, E, I, O, U** (stellen het alfabet voor) en in de rechterhand zeven samengebonden wapenschilden van de vier zittende burgemeesters (zie fig. 31), alsmede de twee pensionarissen Jacob Gillis en Cornelis Gerlings en secretaris Dammas Guldegewagen. Omschrift **EX HIS TIBI NECTE CORONAM** (= vlecht hiermee een kroon voor u). In de afsnede **TYPOGR. HARLEM. III JUBIL. 1740** (= derde eeuwfeest van de drukkunst te Haarlem 1740).

Vroedschapspenningen

In 1688 werd in Haarlem het presentiegeld voor leden van het gemeentebestuur ten belope van 4 stuivers vervangen door de zgn. vroedschapspenning, dit in navolging van de stad Leiden waar de eerste vroedschapspenning bij raadsbesluit van 10 november 1670 was ingesteld en vanaf begin 1671 werd gebruikt. ^[23] In fig. 35 is de vroedschapspenning van Haarlem weergegeven die in 1740 in het teken stond van het Koster-jubileum:

Fig. 35. Vroedschapspenning – Haarlem ca. 1740 – 33 mm – Ag

^[22] *Ibid.*

^[23] W.F. ZEGVELD, *Leidse Vroedschapspenningen*, Oud Leiden, Jaarboekje 1975; zie ook www.oudleiden.nl

- Vz.** De stadsmagd, met in haar rechterhand het familiewapen van Koster, leunend op een boek met **S[enatus] C[onsulto]** (= [geslagen] bij raadsbesluit), op een console met het wapen van Haarlem en de daarbij behorende wapenspreuk **VICIT VIM VIRTUS** (= de dapperheid heeft het geweld overwonnen). Omschrift **COMES CONSILIORUM HARLEM** (= aanwezig bij de raad van Haarlem).
- Kz.** Minerva met een voet op een kruik met opschrift **SPARE** en Medusaschild in de rechterhand. In de linkerhand een lauwerkrans en het schip van Damiate. Achter haar een drukpers met daarop een kruik waaruit letters vallen in een letterkast. Op de achtergrond een stadsmuur met vaandel. Omschrift **ARTE ET MARTE** (= door kunst en krijg) **DAM[iete] CAPT[a]** (= Damiate ingenomen) **TYP[ographia] INV[enta]** (= de drukkunst uitgevonden) **URB[s] DEFEN[sa]** (= de stad verdedigd).

De oudere Haarlemse vroedschapspenning van 1688 komt in twee versies voor, namelijk een kleine zilveren, met een diameter van 32,4 mm, en een zogenaamde dubbele vroedschapspenning of piedfort met dubbele waarde, met een diameter van 36,2 mm (fig. 36):

Fig. 36. Dubbele vroedschapspenning – Haarlem 1688 – 36,2 mm – Ag

- Vz.** **VICIT VIM VIRTUS** (= de dapperheid heeft het geweld overwonnen). Afgebeeld is een schip dat een ketting tussen twee torens doorbreekt en het stadswapen van Haarlem.
- Kz.** Bovenaan **S[enatus] C[onsulto]** en in de afsnede **HARLEMUM** (= [geslagen] bij Haarlems raadsbesluit). Haarlem als vrouw in Romeins gewaad door hemels licht beschenen en een lauwerkrans in haar rechterhand. Haar linkerhand rust op een drukpers. Links een zuil op een stapel boeken met het opschrift **TYPOGRAPHIA** (= drukkunst). Op de piedfort-versie staat een foutje, nl. **TYPOGRAHIA** zonder tweede **P**.

Tijdens de Vijfde Kruistocht in 1218, onder graaf Willem I, werd de Egyptische stad Damiate (of Damietta) aan de Nijl ingenomen, nadat gebleken was dat Jeruzalem te fel werd verdedigd.^[24] De kruisvaarders dachten hierdoor een goed

^[24] www.wikipedia.org, lemma Beleg van Damietta (1218).

ruilobject te hebben voor Jeruzalem. De onderhandelingen mislukten echter. Volgens de overlevering waren het de Hollanders en Friezen die met een zgn. zaagschip de ketting over de Nijl hadden doorbroken en daarna de stadsmuren hadden beklommen. Uit een latere vondst van een Fries handschrift is gebleken dat het de Dokkumers waren die deze actie op hun naam konden schrijven.^[25] Eeuwenlang is de stad Haarlem echter met de eer gaan lopen en hebben de Haarlemmers dit verhaal van de ketting en het zaagschip uitgedragen. In diverse Nederlandse kerken is op kosten van de stad Haarlem glas in loodramen aangebracht met Damiate en het wapen van Haarlem als onderwerp. Een van de meest bekende hiervan is het raam in de Sint-Janskerk te Gouda, gemaakt door Willem Tybaut in 1597 (fig. 37).

Fig. 37. Sint-Janskerk
in Gouda

Fig. 38. Ets van Nicolaes Cloock – 1595^[26]

Misschien speelt bij de keuze voor de afbeelding op de vroedschapspenning ook het feit een rol dat in juni 1667 admiraal De Ruyter met zijn vloot en mariniers een ketting wisten te doorvaren bij de tocht naar Chatham (GB), op de rivier de Medway, een zijrivier van de Theems. Hierdoor konden de Hollanders de Engelse vloot vernietigen.^[27] Haarlem zag hierin een herhaling van Damiate en probeerde zo het heldenfeit naar zich toe te trekken. Toeval is wel dat 100 jaar na de publicatie van Junius' boek ook de drukpers op deze eerste vroedschapspenning staat.

^[25] Jaap VAN MOOLENBROEK, *Nederlandse kruisvaarders naar Damiate aan de Nijl*, Hilversum, 2016.

^[26] Afbeelding Nicolaes CLOOCK, gravure 51 × 74 cm, Rijksmuseum Amsterdam, inv.nr. RP-P-OB76.972, uit: Jaap VAN MOOLENBROEK, *o.c.*

^[27] C. VAN WANING & A. VAN DER MOER, *Dese Aengenaeme Tocht. Chatham 1667 herbezien door zeemansogen*, Zutphen, 1981.

Jacobus KONING

De Amsterdamse boekverkoper Jacob Koning (1770-1832)^[28] was erg geïnteresseerd in de geschiedenis van Koster^[29], nadat in 1765 de Haagse jurist en bibliofiel Gerard Meerman met zijn publicatie *Origines Typographicae* opnieuw stof tot verheerlijking van Koster had geleverd. Meerman (1722-1771), zijn zoon Johan (1753-1815) en diens achterneef Willem van Westreenen van Tiellandt (1783-1848) waren met hun grote boekenverzameling en numismatische collectie de grondleggers van het latere Museum Meermanno^[30] in Den Haag. Koning wist op veilingen diverse aan Koster gerelateerde handschriften te bemachtigen, en in 1816 verscheen zijn publicatie *Verhandeling over den oorsprong, de uitvinding, verbetering en volmaking der Boekdrukkunst* (fig. 39).

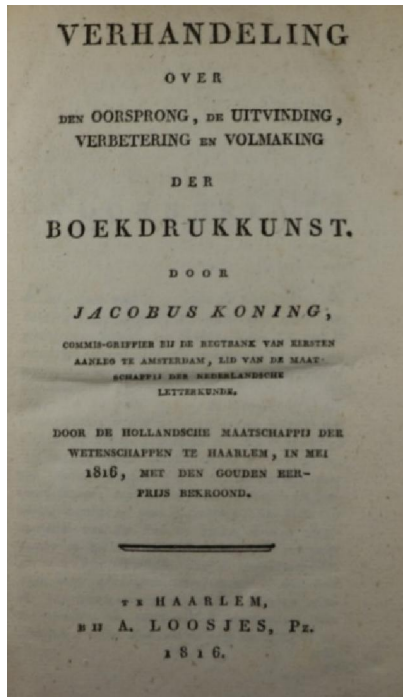

Fig. 39. *Jacobus Koning's Verhandeling* – 1816   Fig. 39. *Huwelijkspenning* 20/III/1803:28 – 44,5 mm – Ag

De huwelijkspenning draagt de handgegraveerde inscriptie AAN A.W.C. JACOBUS KONING & SARA VAN DOKKUM | 20 MAART 1803-1828. Deze vechter voor Haarlem als eerste drukkersstad was dus gehuwd met iemand waarvan de voorouders uit de stad kwamen die Damiate innam in 1218 (fig. 37-38). Toeval of ware liefde?

[28] www.dbnl.org, lemma Jacobus KONING.

[29] Anneke VAN DEN BERGH, *Tot 'onverwelkbaren luister' van Haarlem. Jacobus Koning op de bres voor Coster*, Jaarboek van het Nederlands Genootschap van Bibliofielen 2016, Amsterdam, 2017.

[30] www.wikipedia.org, lemma Museum Meermanno.

Opnieuw feest in Haarlem

Op 10 en 11 juli 1823 is er een 400-jarig jubelfeest in Haarlem ter gelegenheid van de uitvinding van de boekdrukkunst door Koster, waarbij allerlei festiviteiten plaatsvonden.^[31] Officiële redevoeringen, tentoonstellingen, optochten, toneel-opvoeringen gingen gepaard met uitgiften van diverse medailles in goud, zilver en brons. Feesten waren er ook in Dordrecht, Groningen, Hoorn, Rotterdam en Batavia.

Figuur 41 toont een medaille door J.P. Braemt die bestaat in goud, zilver en brons^[32]:

Fig. 41. J.P. Braemt – 1823 – 41 mm – Au

- Vz.** Het omschrift **LAUS URBI LUX ORBI** (= eer aan de stad, licht voor de wereld) en in de afsnede **CIOCCCCXX – CIOCCCCXXV**. Een *genius* met in de rechterhand een fakkel met stralenkrans en in de linkerhand een schild; achter hem een stapel boeken met daarop het sempervivum-kruid en een drukpers; links het wapenschild van Haarlem en het eerste drukwerk **DONATUS GRAMM[atica] QUID[...]**
- Kz.** Het omschrift **CELEBRATUM HARLEMI X JULII CIOCCCCXXIII** en binnen een lauwerkrans **SAECULARE IV TYPOGRAPHIAE INVENTAE HARLEMI A LAUR. JANIF. COSTERO** (= viering te Haarlem op 10 juli 1823 van de 400ste verjaardag van de uitvinding van de boekdrukkunst door Louwerijs Janssoen Coster).

Oprichting van een gedenkteken

Tevens werd er op de oude locatie van het Haarlemmerhout (een bos dat inmiddels is verdwenen) een monument opgericht (fig. 42). Hier zou Koster de inspiratie voor zijn uitvinding hebben opgedaan.

^[31] Lotte HELLINGA-QUERIDO & Clemens DE WOLF, *o.c.*

^[32] William BLADES, *Numismata Typographica or the medalllic history of printing*, London, 1883.

Fig. 42. De Vries & Zoon – 35,6 mm – Ag

De herinneringspenning hiervan in goud en zilver werd gemaakt door De Vries & Zoon uit Amsterdam en toont:

Vz. Het monument tussen bomenrijen en onderaan het wapen van Haarlem

Kz. **TER EERE VAN LOURENS JANSZ KOSTER UITVINDER DER BOEKDRUKKUNST DOOR BURGEMEESTEREN EN RADEN DER STAD HAARLEM OP HET IV EEUWGETIJDJE MDCCCXXIII.** Deze tekst staat binnen een lauwerkrans met bovenaan een gevleugelde A in een stralenkrans, links een *ouroboros* en rechts een eeuwigbrandende lamp.

De Wijngaardranken

De Wijngaertranken was een Haarlemse rederijderskamer, opgericht in 1503 en ontbonden in 1874. Onder de leden bevonden zich Frans Hals en vermoedelijk ook zijn leerling Adriaan Brouwer, die beide uit Antwerpen afkomstig waren.^[33]

Fig. 43. Draagmedaille 55 mm – Ag

^[33] *Openbaar Kunstbezit in Vlaanderen*, nr. 4, september 2018.

Vz. Het omschrift LIEFDE BOVEN AL en rondom vier druiventrossen met daarin gemonteerd de medaille van G. Marshoorn (fig. 30)

Kz. Handgegraveerde inscriptie *De Kamer De Wijngaardranken hersteld op den 12 April MDCCCXXV*

In 1826 is een artikel opgenomen in de *Belgische Muzen Almanak*, jaargang 1, van Hendrik Meijer Jr.: *Op de herstelling der 321-jarige Rederijkerskamer De Wijngaardranken onder de zinspreuk: "Liefde boven al", te Haarlem*. Een ander artikel luidt: *Eenige punten van vergelijking tussen de Trojaanse Oorlog en de Kruistochten*. Damiate kon moeilijk worden vergeten.

Duitsland

In Duitsland en ook in andere landen, zoals Frankrijk en Zwitserland, heeft men niet stil gezeten, en bijna iedere handelsstad of universiteitsstad heeft haar eigen Gutenberg-gedenkpenning.

Fig. 44. Nürnberg 1740 – 45 mm – Ag

Fig. 45. Mainz 1840 – 40 mm – Ag

In Mainz wordt zelfs een experiment uitgevoerd dat zal leiden tot een wereldprimeur: de eerste penning in nikkel wordt in 1837 geslagen en wel met de afbeelding van Johannem Genschfleisch de Gutenberg ter gelegenheid van de oprichting van een gedenkteken voor Gutenberg, bekostigd door bijdragen van burgers uit geheel Europa^[34] (fig. 46).

Fig. 46. Mainz 1837 – 32,8 mm – Ni

[34] Paul JEHNE, *Über Buchdruck-Medaillen*, Dippoldiswalde, 1907 en 1913.

Einde van het Kosterverhaal

Na de publicatie in 1870 van Dr. A. van der Linde's *De Haarlemse Costerlegende wetenschappelijk onderzocht* kwam er definitief een einde aan de tweestrijd en werd Gutenberg algemeen erkend als uitvinder van de boekdrukkunst. Desondanks verschijnt er bij het 150-jarig bestaan van Lettergieterij Joh. Enschedé in Haarlem een medaille met de afbeelding van Koster en twee bellen, de zgn. "Damiaatjes". Dit zijn twee klokjes in de Haarlemse Sint-Bavokerk, volgens de overlevering afkomstig uit Damiate, die traditioneel nog ieder avond tussen 21.00 en 21.30 uur worden geluid (fig. 47). In feite waren ze afkomstig uit Aalst, in 1562 geschonken aan Nicolaas van Nieuwland, bisschop van Haarlem.^[35]

Fig. 47. Lettergieterij Joh. Enschedé en Zonen 150-jarig bestaan
- Haarlem 1893 - 40,5 mm - Ae

Fig. 48 toont een draagmedaille van aluminium met de afbeelding van het Gutenberggedenkteken in Mainz en op de keerzijde zijn geboortehuis. Naast deze medaille bestaat er een identieke gedenkpenning in zilver zonder draagoog.

Fig. 48. Gedenkmedaille 500ste geboortejaar Gutenberg
- Mainz 1900 - 30,9 mm - Al

^[35] www.wikipedia.org, lemma Grote of Sint-Bavokerk.

Voor dezelfde 500ste verjaardag heeft de Amerikaanse drukpersenfabrikant Robert Hoe in New York ook een gedenkmedaille uitgegeven (fig. 49). De medaille verbindt het oude met het nieuwe: op de voorzijde de oude handpers zoals gebruikt door Johan Gutenberg in 1450, en op de keerzijde een moderne rotatiepers uit 1900, die per uur 192.000 vierpaginakranten drukt. Robert Hoe was ook een groot bibliofiel, oprichter en eerste voorzitter van de befaamde *Grolier Club*, een in 1884 opgerichte bibliofielenclub te New York, die nog altijd actief is.^[36]

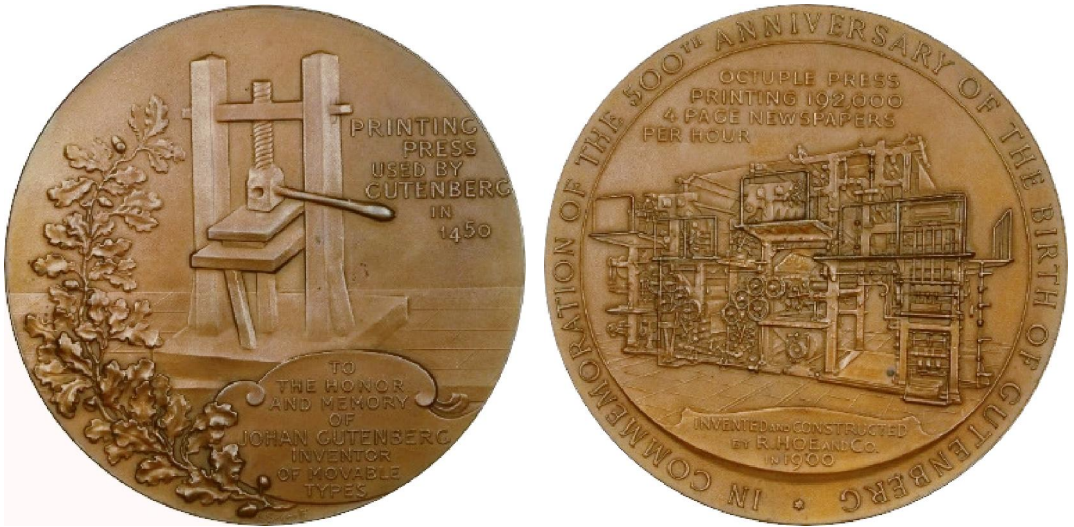

Fig. 49. R. Hoe & Co. New York 1900 – 69 mm – Ae

In 1883 verschijnt het boek van William Blades *Numismata Typographica* (fig. 50), dat als eerste ingaat op medailles specifiek uitgegeven rond de geschiedenis van het drukken. Deze Engelse drukker leefde van 1824 tot 1890 en was de eerste gekende verzamelaar van drukkerspenningen. Zijn collectie werd op 12 juli 1892 geveild bij Sotheby's.^[37] Als zijn opvolger geldt Paul Jehne met zijn publicatie *Über Buchdruck-Medailen* uit 1907 (fig. 51) met 419 verschillende medailles, en een *Nachtrag* (supplement) uit 1913 met bijkomend 104 verschillende medailles.

Vader en zoon Jehne zijn weergegeven op de medaille van fig. 52, uitgegeven ter gelegenheid van het 50-jarig bestaan van *Druckerei Jehne* te Dippoldiswalde (D). Het grootste deel van de Paul Jehne collectie is in mei 1992 geveild bij Busso Peus Nachf. in Frankfurt am Main (D).

[36] www.wikipedia.org, lemma Grolier Club.

[37] www.wikipedia.org, lemma William BLADES.

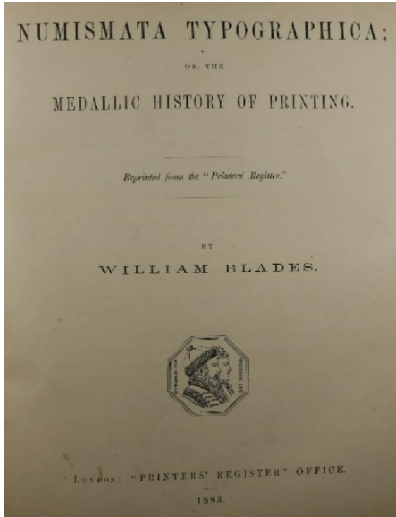

Fig. 50. William Blades

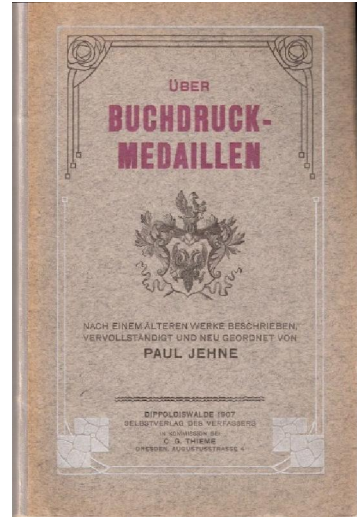

Fig. 51. Paul Jehne

Fig. 52. Jubileum Druckerei Jehne 1899 – 38,5 mm – Ag

Noodgeld

Na de Eerste Wereldoorlog raakte Duitsland, door de massale herstelbetalingen opgelegd door de Geallieerden, in een financiële crisis, en vele steden en dorpen werden gedwongen om eigen noodgeld uit te geven om de economie draaiend te houden. Zo gaf de stad Mainz in 1921 een biljet uit van 10 pfennig met het familiewapen van Johannes Gutenberg Twee jaar later komt er een nieuw biljet, vanwege de hoge inflatie nu met een waarde van 5 miljard mark (fig. 53-54).

Fig. 53. Stadt Mainz 1921 – Noodgeld 10 pfennig – 50×75 mm (schaal 60%)

Fig. 54. Stadt Mainz 1923 – Noodgeld 5.000.000.000 mark – 91×171 mm (schaal 60%)

Toch nog “foutjes”

Ondanks het bewijs van A. van der Linde dat Koster niet de eerste drukker was, zijn er in de 20ste eeuw nog diverse medailles uitgegeven om hem of zijn vermeende uitvinding te herdenken:

Fig. 55. Coster's uitvinding herdacht – vijfde eeuwfeest Haarlem 1923 – 41 mm – Ae

In figuur 56 gaat Haarlem weer in de fout met het zaagschip en de klokjes ter gelegenheid van 750 jaar stadsrechten.

Fig. 56. Haarlem 750 jaar – 1 damiaatje – medaille 1995 – 30 mm – Cu-Ni.
Ontwerp Eric Claus

Fig. 57. Nederlandse Federatie Boekdrukkerijen Bonden 1909-1934 – 60 mm – Ae

Maar “foutjes” werden overal wel gemaakt

Toen in 1938 Oostenrijk werd geannexeerd door Duitsland gaf de NSDAP, de *Nationalsozialistische Deutsche Arbeiterpartei*, een zgn. *Winterhilfe Presse-Schilling* (fig. 58) uit in de *Gau Wien*. Deze *Hilfe* moest de Duitse soldaten ondersteuning geven als extraatje voor de koude winterperiode. Op deze penning is duidelijk te zien dat de drukpers een afgeleide is van de wijnpers.

Fig. 58. Oostenrijk – Presse-Schilling eind dertiger jaren – 30,5 mm – Al

Jubilea- en prijspenningen en -munten

Bij jubilea van grote drukkerijen werden vaak herinneringsmedailles uitgegeven ter gelegenheid van het feest, meestal in brons en in zilver. De medaille van Castermans (fig. 59) toont de oude drukpersen in haar volle glorie. Bij fig. 60 en 61 komt Johannes Gutenberg weer naar voren, terwijl in fig. 62 en 63 zijn drukpersen op de voorgrond staat.

Fig. 59. Casterman 175 jaar - P. De Greef 1955 - 70 mm - Ag

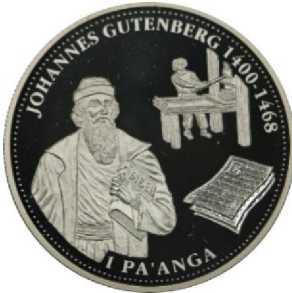

Fig. 60. Tonga 1993 - 1 pa'anga - 38,4 mm - Ag

Fig. 61. Benin 1999 - 1000 francs - 35 mm - Ag

Fig. 62. Italië 1993 - 100 lire - 22 mm - Ag

Fig. 63. Czech Republic - medaille 2011 - 28 mm - Au

Fig. 64. Joseph Pulitzer Medal – 69 mm – Au

In figuur 64 staat de Pulitzer-medaille afgebeeld. De Pulitzer-prijs is een prestigieuze Amerikaanse literatuurprijs, die sinds 1917 wordt uitgereikt voor bijzondere prestaties op het gebied van nieuws (ook fotografie en prenten), kunst en letteren.^[38] Deze medaille heeft de afbeelding van Benjamin Franklin en zijn pers vanwege het Amerikaanse karakter van de prijs. Hij wordt toegekend door de *Columbia University* van New York.

Fig. 65. Niue – 1 dollar 2018 – 38,6 mm – Ag met goudopdruk

Fig. 65 toont de meest recente uitgifte tot op dit moment met een afbeelding van Gutenberg en zijn pers.

^[38] www.wikipedia.org, lemma Pulitzerprijs.

Hoe moet het nu verder?

Fig. 66. Isle of Man 1990 – 50 pence
– 30 mm – Cu-Ni

Fig. 67. Polen 2001 – 10 zloty
– 32 mm – Ag

In 1981 brengt IBM de eerste *personal computer* (fig. 66) op de markt. Dit bedrijf was op dat moment gespecialiseerd in kantoormachines, en door hun innovatie bereikte het al snel de top in de electronicabranche. Dankzij de snelle ontwikkeling van de techniek en de gedrukte schakelingen (fig. 67) is voortaan iedereen in staat zijn eigen drukwerk te produceren. Slechts voor grote oplages wordt nog gebruik gemaakt van een drukkerij. In het nieuwe millennium leven we in een digitaal tijdperk met e-readers, e-mails en mobiele toestellen. Iedereen krijgt virtuele informatie en kan vervolgens zelf bepalen wat op papier moet worden afgedrukt.

Fig. 68. Spanje 2005 – 10 euro –
40 mm – Ag – 400 jaar Don
Quichotte de La Mancha

Fig. 69. Mongolië 1999 – 500 tugrik –
38,5 mm – Au+Ag – de eerste
gedrukte bijbel

De overlevingsstrijd van het boek (fig. 68) is begonnen, maar dit belet niet dat er altijd liefhebbers van het oude boek (fig. 69) zullen blijven bestaan.